

A THÉBAI EL-HOHA DOMB DÉLI LEJTŐJÉNEK FELTÁRÁSA NEFERMENU TT 184 SZÁMÚ SZIKLASÍRJÁNAK KÖRZETÉBEN – 2009.¹

A thébai nekropoliszban dolgozó Egyiptomi Magyar Régészeti Misszió 1995 óta kutatja a qurnai el-Hoha domb déli lejtőjének felső részét. A kutatási terület számos, egykor gazdagon díszített, ma azonban már többnyire romos, sziklába vájt sírt és olyan további temetkezőhelyeket foglal magába, melyeket a díszített sírokban, vagy azok között készítettek (1. kép).²

A kutatás távlati célja a thébai temetők e kisebb, 46 méter széles részletének vizsgálata, ahol sírokat, temetkezési emlékműveket, halotti kultuszhelyeket készítettek az egyiptomi történelem minden fontos korszakában, az Óbirodalom korától kezdve, a Közép- és Újbirodalom idején, és temetkezőhelyként használták legalább a Ptolemaiosz-korig. A kutatás tehát a temető történetére irányul: adatokat gyűjtünk a kronológia és a temetőhasználat problémáinak tisztázásához, és az ide temetkező, többnyire előkelő személyek, családok azonosításához. A feltárással, az építészeti technikák, a sírokat díszítő és kíséző gazdag feliratos, képi és tárgyi anyag dokumentálásával a különböző korszakok temetkezési szokásainak változásai, halotti kultuszai, illetve a túlvilágról alkotott elképzelései vizsgálhatók, hagyományok és újítások. A feltárás alatt álló terület korábban is ismert, számozott sírjai a következők:

TT 184 (Nefermenu, 19. dinasztia),

TT 185 (Szeni-iqer, Óbirodalom, vagy Első Átmeneti Kor),

TT 204 (Nebanenszu, 18. dinasztia),

TT 205 (Tuthmoszisz, 18. dinasztia),

¹ Az egyiptomi régészeti hatóságok (*Supreme Council of Antiquities*) számára a külföldi régészeti missziók vezetői minden ásatási évad után szakmai beszámolót készítenek. E beszámolók egy részét az *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)* című évkönyvben tervezik közzétenni. Mivel az évkönyv nem könnyen elérhető nálunk, azt tervezem, hogy a továbbiakban ásatási jelentéseimnek a magyar olvasó számára készített változatát ehelyütt közlöm, s erre bízatom egy-egy tárgycsoport feldolgozását vállaló munkatársaimat is. A 2009. évi ásatási évad február 11-től március 24-ig tartott, melynek során 36 munkanapot dolgoztunk: az első időszakban 36, majd 12 munkással, hetenként hat munkanapon. A kutatócsoport tagjai – e beszámoló szerzőjén kívül – a következők voltak: Németh Bori egyiptológus, Farkas Emese restaurátor, Bezerédi Zsófia, Fa Marianna és Köllő Zsuzsanna grafikusművészek, Wéberné Jánosy Katalin földmérő mérnök, Zimányi Krisztina mint fényképész. Az egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanács képviseletében Abdelhakim Ahmed Zoghair, qenai inspektor segítette a munkánkat. Az ásatást anyagilag a magyar Oktatási és Kulturális Minisztérium és az Országos Tudományos Kutatási Alapok pályázatai tették lehetővé.

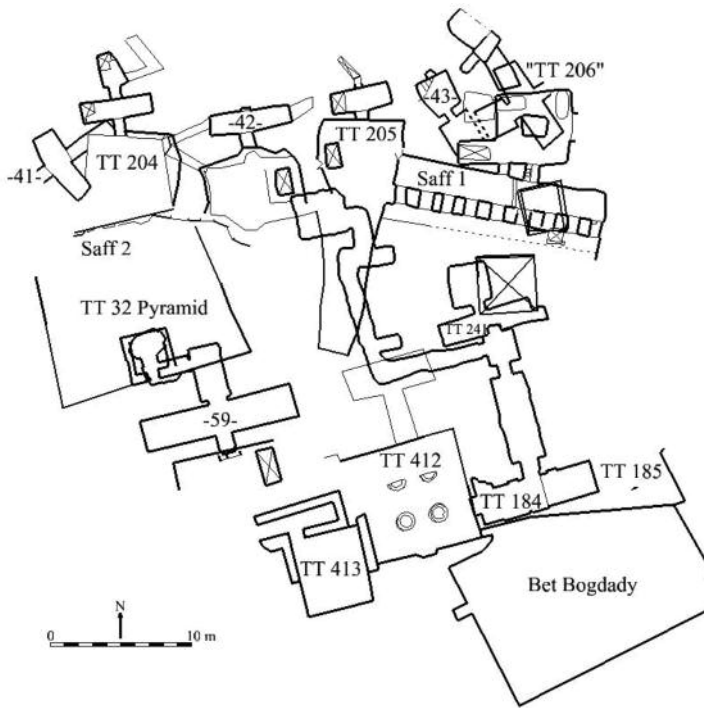
² A lelőhely általános leírásához, illetve a korábban azonosított sziklasírokhoz, l. PORTER, B. – MOSS, R., *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I. *The Theban Necropolis*, 1. *Private Tombs*, Oxford 1960³ (alább: *PM*); *Survey of Egypt 1921*, Map of El-Khókha and Assásif c-9; továbbá KAMPP, Fr., *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, /Theben 13/ 1996. A lelőhelyen végzett korábbi munkáról lásd korábbi beszámolóimat, melyek egy részét az Egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanács számára írott jelentéseim alapján készítettem: Preliminary Report on the First Two Seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu), *Studien zur Altägyptischen Kultur (SAK)* 24 (1997) 81–102; Harper's Song Scene in the Tomb of Nefermenu (TT 184), *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 16 (2000) 1–12; Stripes in Dados for Dating New Kingdom Theban Tombs? in BÁCS T. (ed.), *A Tribute to Excellence, Studies Offered in Honor of Ernő Gaál, Ulrich Luft, László Török*, /Studia Aegyptiaca XVII/ Budapest 2002, 217–224; Nefermenu (TT 184), April 2003, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 79 (2005) 41–59; Another Pyramid of El-Khokha, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 46 (2006) 39–58; Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillcock – 2005, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007) 1–42; The Opening of the Mouth Ritual in the Theban Tomb of Nefermenu (TT 184) and Other Post-Amarna Monuments (The 'El-Khokha Tomb-Group'), in SZABÓ Á. (szerk.), *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam*, I. *Studies István Tóth*, Pécs 2008, 29–96.

“TT 206” (18. dinasztia),³

(Kampp) -41-⁴ (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia),

(Kampp) -42- (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia),

(Kampp) -43- (Újbirodalom, valószínűleg Ramesszida-kor).



1. kép: A Hoha domb déli lejtőjének sírjai a TT 184 számú sziklasír körzetében (Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin felmérése alapján).

³ Az eddig TT 206 számmal jelzett sziklasírról a feltárás bizonyította, hogy nem azonos a *PM* által leírttal, mely a Hoha-domb felső sírsorának keleti oldalán, vagy a dombtetőn, a jelenlegi örkunyhó közelében lehet. A *PM* 305–306 (Map IV, D-5, c, 8, vázlatos alaprajz: 298) leírása szerint a TT 206 tulajdonosa egy bizonyos Inpuemhab volt, s a T-alaprajzú sír két kultuskamrájában, nagy felületeken, több azonosíthatóan jó állapotú ábrázolás és felirat is fennmaradt, IV. Amenhotep idejére datálták. Már KAMPP, *Thebanische Nekropole*, 491–492, is kételyét fejezte ki a sír azonosságát illetően, és felismerte, hogy a *PM* által leírt dekoráció a Ramesszida korra jellemző. A jelenleg „TT 206-ként” ismert, a *PM* által a térképvázlaton jelölt sírral hasonló tájolású sírt az ásátás megkezdésekor szinte plafonig törmelék borította. Belső kultuskamrájának hátfala, ahol a *PM* Ozirisz-Iszisz-Nephtüsz ábrázolásokat és Anubisz-Hathor-térdelő-tulajdonos frízt jelöl, olyannyira leomlott, hogy az emögött lévő (Kampp) -43- számú sírtől most semmi nem választja el, még falcsontok sem. A falakon, néhány helyen, a 18. dinasztia korára utaló kopott festett vakolatnyomok maradtak fenn, főként a plafon alatt, néhány centiméter szélességben, s a feltárás során is ilyen vakolattöredékek kerültek elő. További részletekhez és fényképekhez, l. FÁBIÁN, *Theban Tomb 184 (Nefermenu)* – 2005, *Acta Arch.* 58 (2007) 8, Figs. 7–9.

⁴ A Friederike Kampp által számozott (KAMPP, *Thebanische Nekropole*), újonnan leírt sziklasírok megnevezésében egyelőre bizonytalanság érzékelhető a publikációkban. Hangsúlyozni szokás, hogy ezek nem a TT-vel (Theban Tomb) jelölt sírok, ám ezek is thébai sírok. Másutt NN előtaggal jelölik őket, de általános, hogy kötőjelek között szerepeltetik Kampp sorszámaikat. Ehelyütt a továbbiakban csupán a sorszámot tüntetem fel kötőjelek között.

Korábbi feltárások a Hoba domb déli lejtőjének felső részén

A kutatás korábbi időszakában, Nefermenu 19. dinasztia idején készült sírjában a jelenleg megközelíthető, sziklába vágott részek feltárását, építészeti, epigráfiai dokumentálását és részleges restaurálását követően, a sziklakamrák fölött, a hegyoldalban egy egykor valószínűleg piramis alakú felépítmény maradványai kerültek elő (1–2. kép).⁵ A piramis régészeti és építészeti összefüggéseinek tisztázásához további ásatásra volt szükség, melynek eredményeként további sziklába vágott sírok kerültek elő, többek között egy úgynevezett *szaff*-sír nyolcpilléres homlokzata (*Szaff*-1) a piramis mögött, attól északra, a korábban már ismert -43- és a „TT 206” sírok alatt (1–2).⁶



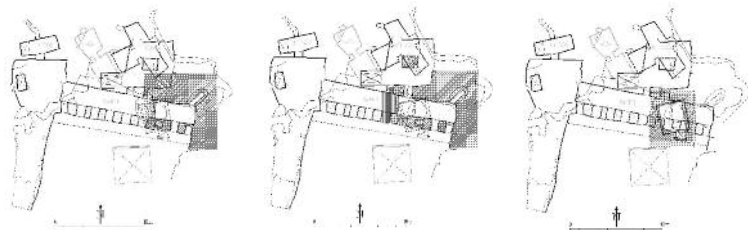
2. kép: A piramisalakú felépítmény maradványai és a szaff-sír homlokzata a részleges helyreállítás után, délről.

⁵ A piramis északi oldalfa maradt fenn, mindkét sarokkal, és a nyugati oldalának egy szakasza alig 60 cm magasságban. Faragatlan kővekből épült, eltérően a közelben lévő, hasonló korú TT 32 (Dzsehutimesz) vályogtéglá piramisától (KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E., *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, /Studia Aegyptiaca, Series Maior I/ Budapest 2004, vol. 1. 27, vol. 2, Pls. II, XX, XCVII, CXV). Epigráfiai bizonyíték nem igazolja, hogy a piramis Nefermenu sírjához és kultuszhelyéhez kapcsolódott. A részletekhez lásd FÁBIÁN, Another Pyramid of El-Khokha, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 46 (2006) 39–58. Az utóbbi évtizedek thébai feltárásai egyre több bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy legalább az Újbirodalom idején az előkelők sírjához, illetve kultuszhelyéhez piramisalakú felépítmények is tartoztak. A thébai temetőkörzetek jól ismert Deir el-Medine-i és Dra Abu'l-Naga-i építményei és a piramisok falképeken történt ábrázolásai (DAVIES, N.M., Some representations of Tombs from the Theban Necropolis, *Journal of Egyptian Archaeology (JEA)* 24 (1938) 25–40, és RAMMANT-PETERS, A., *Les Pyramidions égyptiens du Nouvel Empire*, /OLA 11/ Leuven 1983) mellett I. CURTO, S., Per la storia della tomba privata a piramide, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (MDAIK)* 37 (1981) 107–113; és kül. SEYFRIED, K.-J., Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit, in ASSMANN, J. – BURKARD, G. – DAVIES, V. (eds.), *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London – New York 1987, 219–253. Az egyes piramisokhoz, I. DZIOBEK, E., Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben, *MDAIK* 45 (1989) 109–132, kül. 126, Abb. 6 and 129, Abb. 7; DZIOBEK, *Die Gräber des Vezirs User-Anun. Theben Nr. 61 und 131*, /AV 68/ Mainz 1995, 59–60, Taf. 47–48, és 67–69; HABACHI, L. – ANUS, P., *Le tombeau de Naji à Gournet Mar'ei (N° 271)*, /MIFAO 97/ Le Caire 1977, 11–16, és a 4, 8, 11, 13 képeket, illetve a II. és VII. táblákat; KAMPP, Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit, *MDAIK* 50 (1994) 177–179, Abb. 2–3, Taf. 23–24; KAMPP, *Thebanische Nekropole*, 95–109, 117–119, 714, Abb. 643; SEELE, K.C., *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, /OIP 86/ Chicago 1959, 3, Pl. 1.A/B. Királyi építményhez, a hagyomány értelmezésével: POLZ, D. – SEILER, A., *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra'Abu el Naga*, /ADAIK Sonderschrift 24/ Mainz am Rhein 2003. Felvetődött az is, hogy Paszer kormányzó és Amon-főpap sírjához (TT 106) tartozott a TT 65 (Imiszeba) sírjának előudvarában lévő, pecsételt vályogtéglából készített építmény, mely hasonlóan piramisalakú felépítményként is értelmezhető: SEYFRIED, Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit, *MDAIK* 46 (1990) 350–353, Abb. 1, 6, Taf. 59–60.

⁶ Hasonló sírbejáratot azonosítottunk korábban, a TT 32 (Dzsehutimesz) piramisa mögött, attól szintén északra. E *szaff*-sír (*Szaff*-2) ásatását későbbre halasztottam, mert a domb felső részének rendszeres feltárása keletről nyugati irányban halad, s ez a szélső nyugati objektumok közé tartozik.

A pilléres homlokzatú sírtípus, melyre a *szaft* (sor) elnevezés is utal, az Első Átmeneti Korban és a Középbirodalom idején volt jellegzetes, s ezt a kormeghatározást megerősítették a kerámia- és famodell-leletek is.⁷

A *szaft*-sír pilléres *porticus*-termének keleti részében későbbi újrafelhasználás és átépítés több fázisa is kimutatható volt: a Harmadik Átmeneti Korban a *porticus*-terem keleti részét vályogtégglákból épített falal, illetve a pillérek közeit kettős falazással zárták le, melyet törmelékkel töltöttek fel, de a második pillérközben meghagyták a bejáratot. Így a mintegy 2 m széles teremből az első három pillér mögött egy 4,5 méteres részt választottak le (3. kép).



3–5. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti felében történt átalakítások fázisai, illetve az alatta vágott aknasír alaprajza (Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin felmérései alapján).

A helyiséget belül az eredeti, finom, világos vakolásnál jóval durvább, szürkésebb anyag felhasználásával újvakolták, a keleti sarokban egy koporsó befogására alkalmas *loculus*-jellegű vájatot készítettek, az elfalazott rész alá pedig különálló sírkamrát, mely az oszlopsor előtti függőleges, megközelítőleg négyzet alakú (95 x 105 cm) aknából volt megközelíthető (5. kép). Az akna száját vegyes méretű vályogtégglakkal



6. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti része alatti aknasír sírkamrájának bejárata, a sírkamrából fényképezve, a fennmaradt téglafalazással.



7. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti részében történt átalakítások maradványai, keletről. Az akna mennyezete beszakadt, ezen az első fázis zárófalának téglái. Szemben a további bővítés törmelékére rakott, belülről finoman vakolt téglafala. Balra az oszlopközők elfalazásai, a korábbi fázis durvább vakolásával, illetve a további bővítés finomabb vakolásával.

⁷ FÁBIÁN, Cat. Nos. 14, 15.a, 15.b, in BÁCS T.A. – FÁBIÁN Z.I. – SCHREIBER G. – TÖRÖK L., *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15, 2010*, Budapest 2009, 59–62.

keretezték, a sírkamrába vezető bejáratot is elfalazták, s e téglafalból az alsó téglasorok szinte a bejárat magasságának feléig fennmaradtak (**6. kép**). A kamra trapezoid alaprajzú (alapjainál: 295 x 327 x 317 x 335 cm), falai befelé dőlnek, vésése egyenletes. E másodlagos aknasírt valószínűleg földrengés rongálta meg, a sírkamra plafonja beszakadt, annak legalább egy részét és a fölötté lévő helyiséget törmelék töltötte föl.

Egy későbbi időszakban azonban a másodlagos sír *porticus*-teremben lévő részét tovább bővítették nyugatra (**4. és 7. kép**). A törmeléklet csak részben távolították el, mintegy 60 cm magasan a padló fölött meghagyták, s ahelyett, hogy az elpusztult vályogtégla zárófalat újjáépítették volna, a törmelékre új vályogtégla falat emeltek némileg keletebbre, a *szaff*-sír tengelyéhez közelebb, a *porticus*-teremből a *szaff*-sír belsejébe vezető, második, nem a tengelyben lévő bejárat túlloldalán. Ennek oka talán az lehetett, hogy a temetkezőhelyhez kívánták kapcsolni a *szaff*-sír belső részeit is. Az új zárófal a negyedik pillért kötötte össze a *porticus*-terem hátfalával, s ezt a pillérközt is elfalazták, szintén a felhalmozódott törmelékre rakva a téglasorokat. A továbbvezető bejáratot is átalakították, kemény, ú.n. *szuán*-kövekkel keskenyebbé tették, bár ennek az átalakításnak a keltezése nem egyértelműen kapcsolható a földrengést követő átalakításokhoz, lehetséges, hogy egy további időpontban történt ez az építkezés.

Az újonnan kialakított, egész alacsony mennyezetű helyiség belső részét ismét újravakolták, most ismét finomabb, világos anyaggal, de csak a belső falakat. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy a helyiséget kívülről továbbra is törmelék borította.

A másodlagos sír az építési jellegzetességek mellett a sírkamra leleteinek túlnyomó többségével is keltezhető. A mumifikált embermaradványokon kívül jellegzetes 22. dinasztíára datálható *cartonnage* koporsók nagyobb töredékei, 25. dinasztíára keltezhető aranyozott amulettek két teljes készlete, több, a múmiákat díszítő gyöngyháló, koporsótöredékek, két *ál-canopus* edény⁸ és egy lezárt fa usébtidoboz került elő 184 terracotta szobrocskával; az utóbbiak a bolygatatlan délnyugati sarokból (**8. kép**), melyhez a sír későbbi kifosztói bizonyára a földrengés törmeléke miatt nem fértek hozzá.

A sír hosszabb ideig történő használatát bizonyítja három, a Kr.e. 6. századra keltezhető *Klazomenai*-amfora (**9. kép**),⁹ melyek a mumifikáláskor felhasznált anyagokat, főként textileket tartalmazták.



8. kép: A két *ál-canopus* edény, az usébtitartó doboz és két fajansz gyöngyháló maradványai az aknasírban.

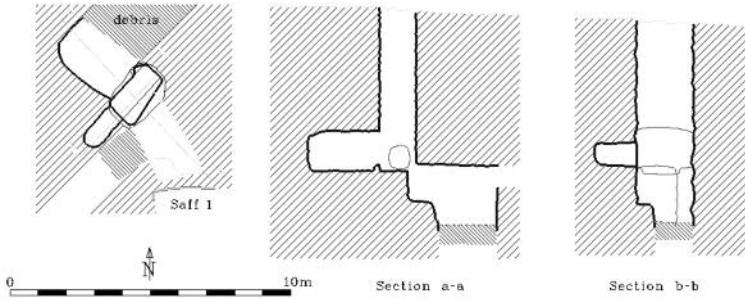


9. kép: Az aknasírból származó *Klazomenai* edények töredékeiből ragasztott állapotban.

⁸ Az *ál-canopus* edényekhez l. FÁBIÁN, Cat Nos. 37–38, az aranyozott fa- és fajansz-amulettekhez NÉMETH B., Cat. Nos. 46, 47, in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 103–104, ill. 112–115.

⁹ Az edénytípus azonosításához Schreiber Gábornak mondhatok köszönetet. A típushoz és a datáláshoz l. COOK, R.M. – DUPONT, P., *East Greek Pottery*, London 1998, 151, skk. Az Egyiptomban előkerült párhuzamokhoz: ASTON-GREENE, B., *The Pottery*, [Section 6], in RAVEN, M.J., *The Tomb of Pay and Raia at Saqqara*, /Egypt Exploration Society Excavation Me-

A szaff-sír tengelyében futó rövid folyosó hátfalán lévő áttörés mögötti ásátás egy további, mintegy 575 cm mély aknát tárt fel (2 x 1,10 m), mely a domb tetejéről nyílik, és egy oldalkamrája (-220 x 180 cm), illetve egy további, *loculus*-jellegű, egy koporsó befogadására alkalmas vájat szolgálhatott a temetkezés befogadására (10–11. kép). Az akna téglalap alakja és kidolgozása újbirodalmi keltezését indokolna, ám az itt talált, rendkívül kevert leletek óvatossá tehetnek a keltezésnek a legkorábbi, csupán kisszámú újbirodalmi lelet alapján való megerősítésében. A túlnyomó többségű későkori lelet miatt nem zárható ki ez a datálási lehetőség sem.



10. kép: A Hoha domb tetejéről nyíló aknasír alaprajza és metszetei.



11. kép: Az aknasír szája a domb tetején.



A dombtetőről nyíló aknasír alsó része egy kanyargós, igen lejtős, innen déli irányban induló folyosóhoz kapcsolódik, melynek innen induló, hosszabb, lépcsős részét tavaly, 2008-ban tártuk fel (12. kép). Erről a hosszú és mély járatról akkor feltételezhető volt, hogy az innen nyugatra lévő, eredetileg a 18. dinasztia idején készült TT 205 (Tuthmoszisz) sír egy későbbi, Ramesszida-kori átalakításakor vájt járata, mely az új sírkamrához vezet. A Ramesszida-korban ugyanis a temetkezések már nem a sziklásírok előudvarában mélyített, aknával megközelíthető sírkamrában történtek, hanem a sziklásir belső részéből induló ún. *sloping passage* vezetett hozzájuk. A még feltáratlan TT 205 belsejéből indul is ilyen járat, a dombtetőről mélyített akna alján pedig, a *sloping passage* feltárt, lépcsős szakaszának indulásánál, a nyugati oldalon, a TT 205 irányában is azonosítható volt egy

12. kép: A *sloping passage* lépcsős szakasza, mely a Hoha domb tetejéről nyíló aknasír aljáról közelíthető meg (alaprész: 42. kép).

moir 74/ London–Leiden 2005, 118 (No. 159) és 120, Pl. 131, továbbá SCHREIBER, in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 101–102.

hosszabb, törmelékkel teljesen elborított járat. Mivel az akna sírkamrájának keleti oldalán egy további sírba vezető átörös is volt, azt sem lehetett kizárni, hogy a domb keleti oldaláról nyíló, eddig ismeretlen Ramesszida-kori sírhoz tartozott a *sloping passage*.

Mivel Nefermenu TT 184 számú sírjának több része, többek között az elődvara még feltáratlan, és emellett a keleti szomszédja, a jelenlegi ismereteink szerint az Óbirodalomra vagy Első Átmeneti Korra keltezhető Szeni-ıqer sír (TT 185) feltárását is a fölöttük álló hatalmas, Bét Bogdádnak nevezett vályogház késleltette, 2008-ban csak a háztól nyugatra kezdődhetett ásatás. Ennek célja az volt, hogy a TT 184 (Nefermenu) nyugati szomszédainak, a 18. dinasztia idejéből származó Qen-Amon sírnek (TT 412) és a temető legrégebbi sírjaként ismert, óbirodalmi Unisz-anh sírnek (TT 413) az elődvarait körvonalazza, illetve a domboldal további sziklasírjaihoz való viszonyukat tisztázza.¹⁰

Az Unisz-anh sír (TT 413) feltételezett elődvara fölött, több mint három méteres törmeléken egy kicsiny, a 18. dinasztia idején készített vályogtégla halotti szentély maradványait tártuk fel, melyben a falak belső oldalain, nagy felületeken a festmények is jó állapotban maradtak fenn. (Külső méretei: 340 x 340 cm, a másfelesen rakott téglafal szélessége a vakolattal együtt: 54–55 cm.) A téglaszentélyt a már az Újbirodalom idején is magas törmelékre építették a két sírt (TT 413 és TT 412) elválasztó kőfalhoz tapaszta.

2009-ben, a korábbi munka folytatásaként, az ásatási koncesszió következő területeinek feltárását terveztük:¹¹

1. A *szaff*-sír még feltáratlan részei: egy további, a tengelyre merőleges akna a nyugati oldalkamrában, melynek feltárását korábban már megkezdtük, és a fölötté lévő -43- Ramesszida-korinak tartott sírhoz tartozó, még feltáratlan *sloping passage* éppen ebbe az irányba látszott kanyarodni. Ezzel a munkával tisztázni lehetett, vajon van-e kapcsolata e folyosóval, illetve a *szaff*-sír teljes feltárása volt remélhető.
2. A -43- sírhoz tartozó *sloping passage* feltárása, ahol a kultuszaknákat már korábban megtisztítottuk a törmeléktől. Ezzel párhuzamosan cél volt annak tisztázása, hogy a 2008-ban, a *szaff*-sír hátfala mögötti aknasír alján részben feltárt, a *szaff*-sír alá lejtősen benyúló *sloping passage* kezdeti szakaszát is azonosítani tudjuk, illetve azt, hogy mely sírből indul.
3. A Bét Bogdától nyugatra lévő felület feltárásának folytatása, a festett téglaszentély körzetében, illetve attól keletre, a TT 412 (Qen-Amon) elődvara térségében.

¹⁰ Mindkét sírt csak részben tudta feltárni az őket a 60-as években azonosító Mohamed Saleh, éppen a Bét Bogdádi tulajdonosának heves ellenállása miatt. A sírok feltárásáról, illetve az Unisz-anh sír (TT 413) keltezéséhez l. SALEH, *The Tomb of Wnis ınh at Qurna* (PM - No. 413), 26 (1970) 199–206; *The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha* (Theban Necropolis No 412), *ASAE* 69 (1983) 15–28; *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, IAV 14/ Mainz am Rhein 1977; FISCHER, H.G., *Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt*, New York 1968, 97–99, 131, n. 578; GOMAA, Farouk, *Ägypten während der Ersten Zwischenzeit*, ITAVO 27/ Wiesbaden 1980, 13, 43–44; HELCK, W., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, IÄF 18/ Glückstadt–Hamburg–New York 1954, 102; JAROŠ-DECKERT, B., *Grabung im Asasif, V, Das Grab des Nj-jtj.f. Die Wandmalereien der XI. Dynastie*, IAV 12/ Mainz am Rhein 1984, 102–106; KAMPP, *Thebanische Nekropole*, II, 662; KANAWATI, Naguib, *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*, Warminster 1980, 132–142; NEWBERRY, P.E., *A Sixth Dynasty Tomb at Thebes*, *ASAE* 4 (1903) 97–100; SCHENKEL, W., *Frühmittelägyptische Studien*, Bonn 1962, 11, 40, 49–51, 107; SEIDLMAYER, S.J., *Gräbfelder aus dem Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Studien zur Archäologie der Ersten Zwischenzeit*, ISAGA 1/ Heidelberg 1990, 70 skk; SMITH, W.St. – SIMPSON, W.K., *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, New York 1978, 226; STRUDWICK, N., *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, /Studies in Egyptology/ London 1985, 253; WINLOCK, H., *The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, New York 1947, 1.

¹¹ Az alább részletezett munkán kívül további, a korábbi kutatásokhoz kapcsolódó feladatok is szerepeltek a tervek között. A tárgyi leletek folyamatos restaurálása és az elemző, dokumentációs és jórészt adminisztratív feladatok súlypontjait ezé-
ben az határozta meg, hogy a thébai temetőben szintén ásatásokat folytató Schreiber Gábor és Bács Tamás kutatócsoportjaival együtt, 2009 őszére olyan kiállítást és ehhez kapcsolódó konferenciát készítettünk elő, mely a kairói Egyiptomi

I. A kutatott emlékek és állapotuk vizsgálata

A 2009. ásatási évad, a korábbi szokásoknak megfelelően, a kutatott terület emlékeinek átvizsgálásával kezdődött, melynek célja az, hogy megállapítsuk, hogy az elmúlt évben történt-e változás elsősorban az építészeti emlékek, murális alkotások állagában, s ha igen, mi okozta ezt, szükséges-e azonnali beavatkozás, helyreállítás. A területet fegyveres őrség vigyázza folyamatosan, az egyiptomi régészeti hatóság qurnai igazgatóságának szakemberei rendszeresen ellenőrzik. A változásokat, károkat elsősorban a természeti erők okozhatják, de fontos szerepet játszhat az is, hogy a terület lakott, s a nagyméretű vályogházak többnyire az ókori sziklasírokra települtek, melyeket lakás, állattartás, raktározás céljaira használnak. Az egyiptomi régészeti hatóságok régóta tervezett, és az utóbbi években nagy erővel végrehajtott programja ezt az állapotot kívánja rendezni. Ennek keretében a környék lakói számára új települést építenek, az elhagyott vályogházakat azonnal lebontják, és így teszik kutathatóvá és egyben hatékonyabban védhetővé a temetők területét, a bontások nyomán előkerülő sziklasírokat.

A kutatott terület emlékeinek állagát a magyar kutatócsoport mellé kirendelt egyiptomi régész inspektorral együtt felmérve, a korábbi évek tapasztalatait tudtuk megerősíteni. Megállapítható, hogy a domboldal felső sziklasír-sorának (TT 204, TT 205, „TT 206”, -41-, -42-, -43-, és a *Szaff-1*) illetve a kapcsolódó építmények állapotában jelentősebb változás nem érzékelhető. A Nefermenu-sír (TT 184) festett domborműves falfelületeinek repedései és az ezekből adódó egyéb rongálódásai azonban azt mutatják, hogy a fölötté lévő nagyméretű, emeletes, tornyos vályogház, a Bét Bogdádi által a sziklafalakra kifejlesztett nyomás nemkívánatos hatással van az ókori műalkotásokra. Az építmények korábbi tulajdonosai, egy idős házaspár, néhány éve meghaltak, az örökösökkel azonban egyelőre nem vezettek eredményre az új településen új házakkal történő kompenzáció mértékéről folytatott tárgyalások. A Nefermenu-sír (TT 184) domborműveinek fokozatos romlását jelenlegi ismereteink szerint mással nem magyarázhatjuk, mint a Bét Bogdádinak a sziklára gyakorolt nyomásával. Kiszámíthatatlan, hogy a ház alatt lévő, sziklába vágott és feltehetőleg szintén domborművekkel díszített előudvar állapotára a ház milyen hatást gyakorol.



13. kép: A Bét Bogdádi délről, alatta a TT 48 számú sziklasír az 18. dinasztia korából.

Múzeumban mutatja be a thébai temetőknél végzett magyar feltáró tevékenység legutóbbi negyedszázados eredményeit, emléket állítva az ókori Egyiptom kultúrája iránti több mint egy évszázada aktív kutatásokban is megnyilvánuló magyar tudományos érdeklődésnek. Ennek dokumentuma az e tanulmányban többször hivatkozott katalógus is: BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, Budapest 2009.

14–15. kép: Szeni-iqer sírja (TT 185), mely a Bét Bogdádi része. A bejárat mellett a sír tulajdonosát ábrázoló dombormű, néhány évvel ezelőtt (balra), illetve 2008-ban (jobbra), miután a házat kimeszelték.



16. kép: A Hoba domb délről, a Bét Bogdádi nyugati részének lebontása után (Németh Bori felvétele, 2009 április).



A házból nyíló TT 185 (Szeni-iqer), a temető legrégebbi díszített sírjainak egyike, a korábbi évekhez hasonlóan ezévből sem volt vizsgálható, legfeljebb pilléres homlokzatának egy, a ház falain kívülről is látható része, de gyanítható, hogy a sír festményeinek sem vált hasznára a ház által kifejtett nyomás.¹² Hasonló lehet a helyzet a Nefermenu-sír nyugati szomszédjának, Qen-Amon sírjának (TT 412) egyelőre törmelékborította előudvarával is, s a nyugatra következő, óbirodalmi eredetű Unisz-anh sírjának (TT 413) korábban feltárt részében újabban jelentkező repedésekről sem kizárható, hogy legalább részben a ház nyomásának tulajdoníthatóak.¹³

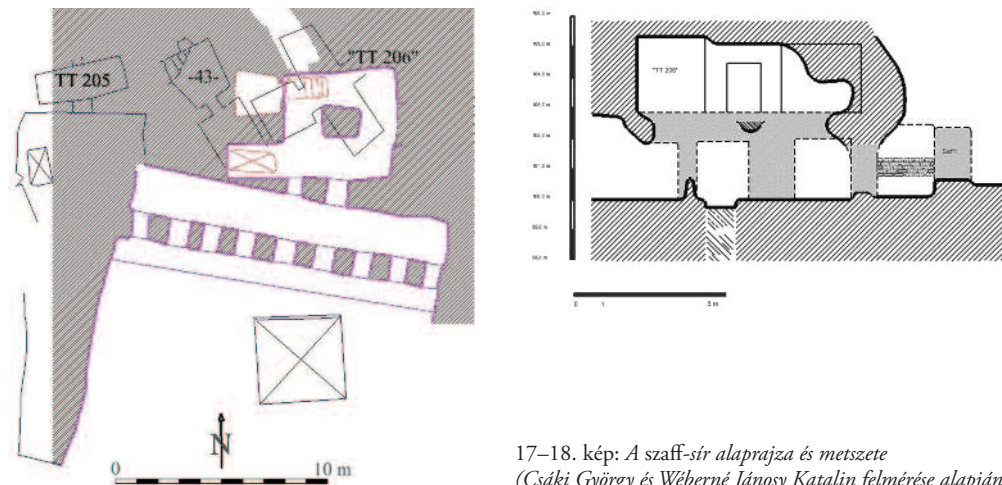
¹² Tavaly, 2008-ban az a nehezen indokolható eset is előfordult, hogy miután áprilisban a lelőhelyet elhagytam, Szeni-iqer sírjának egyik homlokzati domborművét a Bét Bogdádi keleti részének örökösei, a ház e részének részleges felújításakor szintén bemeszelték (14–15. kép).

¹³ A fenti bekezdések szövegét évről évre szinte szó szerint megismételtem az ásatási idényekről az egyiptomi régészeti hatóságok számára írott jelentéseimben, és az ő erőfeszítéseiknek eredményeképp, közvetlenül azután, hogy 2009 március 25-én a lelőhelyet elhagytam, a délutáni órákban a ház-komplexum nyugati felét sikerült lebontani (16. kép).

II. Ásatás és helyreállító tevékenység a Hoba domb déli lejtőjén

1. A Szaff-1 és a kapcsolódó emlékek

A tavalyi feltárás tisztázta a *szaff*-sír alaprajzát és legfontosabb építészeti elemeinek rendszerét (17–18. kép). A sziklasírt két keményebb mészkőréteg között, lazább, igen porlékony rétegbe vésték (ú.n. *taflába*), a falakat többrétegű vakolattal látták el, és fehérre meszelték. A vakolat a pillérek és az oldalfalak alsó részein többnyire jó állapotban maradt fenn, ez azonban nem teszi lehetővé, hogy további, esetleg egykor volt murális dekorációt rekonstruáljunk.



17–18. kép: A *szaff*-sír alaprajza és metszete
(Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin felmérése alapján).

A nyolcpilléres, mintegy 15 méter széles homlokzat előtt tágas, a sziklába mélyített, enyhén lejtős előudvar volt, melynek nyugati oldalfalát a mészkősziklák zárványaként kifejtett kemény kötömbökkel (ú.n. *szuán*-kövekkel) magasították. A pilléres homlokzat előtt mintegy egy méter szélességben 12–15 cm magas lépcső fut végig, a sírpítményt tehát alacsony emelvényvel készítették, mellyel az előudvar szintjéből kiemelték (2. és 17. kép).

A pillérek téglalap alakúak, 90 cm szélesek, és 130 cm mélyek, közeik keskenyebbek (80–90 cm).

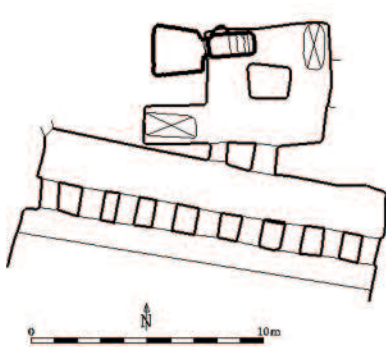
A pillérsor mögötti *porticus*-terem mintegy 2 méter széles, a küszöbök szokatlanul magasak (40 cm), még a két középső pillér között, a tengelyben is. Az oszlopközök viszont viszonylag alacsonyak (160 cm), belülről inkább ablakszerű, mint bejárati hatást keltenek. A plafonmagasság a fennmaradt nyugati sarokban mérhető: 195 cm. A bejáratok, ahol a jellegzetes építészeti elemek fennmaradtak, határozottan utalnak az Első Átmeneti Kor és a Középbirodalom sajátosságaira: architrávokat, illetve kiugró ajtókereteket nem képeztek ki, a plafonok a megelőző építészeti terek plafonjainak síkjában futnak tovább.

A *porticus*-teremből, arra megközelítőleg merőlegesen, a tengelyben 170–180 cm szélességben, rövid folyosó fut tovább (480–490 cm). Balra, nyugatra, elkeskenyedő rekonstruálható falvastagsággal (20–70 cm) közvetlenül a *porticus* mögött küszöb és bejárati válaszfalak nélküli, téglalap alakú oldalkamra nyílik (-165 x 270/280 cm), melyben hasonló alaprajzú aknát mélyítettek (-100 x 220 cm).

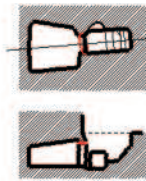
A keleti oldalon is kibővítették a sírt, mégpedig úgy, hogy a tengelyben futó folyosó oldalfalából egy némileg szabálytalan, trapézalakú (-135/121 cm mély és 170 cm széles), masszív pillért meghagytak

a bejárati faltól 190–200 cm-re, s a helyiséget keletre további 170 cm-rel szélesítették. A pillértől a helyiség és egyben a tengelyben futó folyosó hátfala szintén 170 cm-re van.

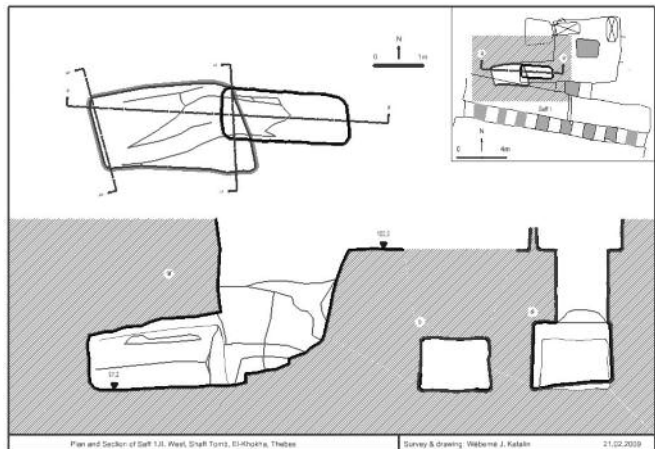
A tengely folyosójának végén, arra merőlegesen, aknaszerű (2 x 1 m), de szabálytalan lépcsőkkel kialakított lejárát vezet balra, nyugatra, ahol alacsony, befelé lejtős plafonnal (-115 x 90 cm), trapézalakú kamrát képeztek ki (-213/170 x 220 cm). A kamra bejáratának jellegzetessége az, hogy a *szaft-sír* padlójának szintje közelében, éppen ott, ahol a *tafta*-réteget a szilárdabb mészkő-réteg váltja, a kamra bejárata fölött, architráv-szerűen, egy nagyobb *szuán*-kőlapot építettek be kötőanyag felhasználásával, bizonyára a szikla megerősítése végett (19–20. kép). A bejárát gondos kidolgozása, a kamra elhelyezése mellett arra utalhat, hogy – bár az Első Átmeneti Korra, vagy a Középbirodalom időszakára utaló, főként kerámia-leletek mellett nagyszámban kerültek elő töredékes, főként a Harmadik Átmeneti Korra keltezhető leletek – a helyiség eredetileg a *szaft-sír*hoz tartozott, ez lehetett annak sírkamrája.



19. kép: *A szaft-sír alaprajza, a feltételezett sírkamra kiemelésével, és metszetével.*



20. kép: *A kamra bejáratánál beépített kemény kő.*



21. kép: *A szaft-sír nyugati oldalkamrájának aknasítrja, alaprajz és metszetek: Wéberné Jánosy Katalin.*

Az eredeti sírkamra azonosításának kérdését azonban jelenleg sem lehet teljes bizonyossággal lezárni. A *szaft-sír* észak-keleti sarkában is nyílt egy akna, s a nyugati oldalkamrában lévő akna is feltárára várt még. Az előbbiről ugyan bebizonyosodott, hogy csupán egy koporsó befogadására alkalmas mélyedés

(2 x 1 m, mélysége 130/140 cm), modern leletanyagot is tartalmazott, ami a datáláshoz nem nyújt segítséget, valószínűleg másodlagosan, egy későbbi korban készítették.

A szaff-sír eredeti sírkamrájának további jelöltjeként kezelhetjük a nyugati oldalkamra aknáját. Az idén eltávolítottuk belőle a törmelékot, és egykor szabálytalan lépcsőkkel faragott akna bontakozott ki. (21–25. kép). Kelet-nyugati tájolásával és méreteivel (2,2/2,3 x 1 m) a tengely folyosójának végén lévő aknasírhoz igen hasonlatos, ám bár jóval mélyebb (2,8 m), az egykor volt lépcsőket pedig, melyeket a sziklába faragtak, inkább sejteni lehet, semmint mérni. A lejárati akna nyugati oldalán itt is alacsony kamra nyílik, hossza 3,1–3,2 m, szélessége 1,4–1,6 m. E kamra jórészt szuán-kövek töltötték fel, melyeknek halma a kamra belseje felé lejtett. Ez azt mutathatja, hogy amikor a szaff-sír plafonja a feltételezett földrengéskor leomlott, a lejárati akna és a kamra még szabadon álltak, nem voltak elzárva, és törmelék sem lehetett bennük sok.



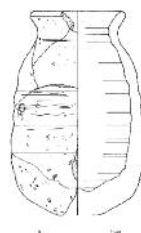
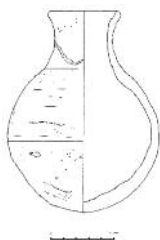
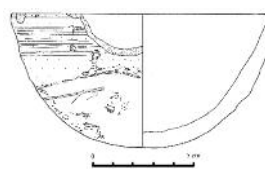
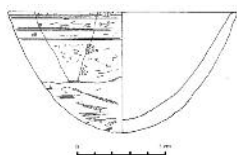
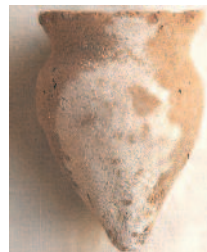
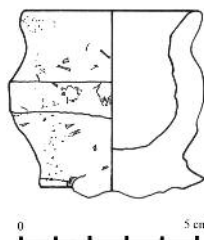
22–23. kép: A szaff-sír nyugati oldalkamrájában lévő aknasír szája, feltárás előtt és után.



24–25. kép: A kamra belseje, illetve a lejárati lekopott lépcsői.

Az akna és a kamra leletei nagyon változatosak: megtalálható közöttük a középbirodalmi kerámia (26–36. kép) – jöllehet nem olyan mennyiségben, mint a tengely végében lévő kamrában –, és a fa modellfigurák további töredékei is (37–39. kép), de modern, 20. századi maradványok is előkerültek még a kamra belső részéből is (pl. Herbert Winlocknak írott levél, újságok, cigarettapapír).

26–28. kép:
Agyagsésze (2006.799.l)
és süteményforma
(2006.791.t) a saff-sír
nyugati akna kamrájából.



29–36. kép: Középbirodalmi edények a saff-sír nyugati akna kamrájából (2006.802. u–v, 2009.991–992).
Rajzok: Németh Bori.

37–39. kép: Guggoló
famodell két összeálló lába
(2006.657, 2009.946).
Rajzok: Fa Marianna.
A balláb a csappal
2006-ban került elő
a saff-sír tengelyéből,
a jobb 2009-ben
a nyugati aknasírból.



Egy sajátos jelenség mindenképp említésre érdemes: számos kisebb, igen rossz állapotú fatöredék – bizonyosan koporsó töredékei – kerültek elő a kamrából, melyek rossz állapotát a természetpusztítása idézte elő, így díszítés nyomait sem lehetett a töredékeken megfigyelni. A vöröses por azonban, mely a faanyagból származott, kirajzolta a koporsó elhelyezésének körvonalait a kamra dél-nyugati sarkában, kelet-nyugati tájolással a déli fal mentén egy mintegy 2–2,1 x 0,9 méteres felületen (40. kép).



40. kép: A kisebb nyilak jelzik annak a felületnek a határait, ahol a koporsóból származó vörös por szóródott.

A nyugati kamra feltárásával egyben a *saff*-sír teljes feltárása is valóban befejeződött, azonban továbbra sem teszi lehetővé a sír tulajdonosának azonosítását semmiféle epigráfiai anyag. A sírkamrát illetően további lehetőségek már nincsenek, a két, lépcsős aknával megközelíthető, nyugatra nyíló kamra jöhet csupán szóba, ezek viszont mindkettlen. Mindkét kamra annak nyomait mutatja, hogy későbbi korokban is temetkezésre használták őket, s ezeket a temetkezéseket is szétdúlták, kifosztották.

2. A -43- sír sloping passage-e

A *saff*-sír körzetében folytatott kutatás további célja 2009-ben a *saff*-sír fölött lévő, részben leomlott -43- sírban a *sloping passage* feltárása. A sziklasír két kisméretű kultuszkamráját a „TT 206” (18. dinasztia) és a TT 205 (Thutmoszisz, 18. dinasztia) közé vésték be. A többségében megsemmisült, ám a plafonon jól vizsgálható vakolás Ramesszida-kori használatra utal.¹⁴ A belső kamrában négy lépcső volt azonosítható, mely nyugat (kultikus „dél”) felé vezet a *sloping passage* bejáratához. A járat léte és bejáratának tájolása megerősíti a Ramesszida-kelezést. Az elpusztult faldíszítés és az eddigi leletek kevés támpontot nyújtottak a sír tulajdonosának azonosításához, bár a körzetben talált számos sírkúp, melyek egy bizonyos háremtisztviselő, *Neb-mehit* nevét viselik,¹⁵ nem zárja ki azt, hogy a „TT 206” mellett a -43- sírt is számításba vegyük, mint amelynek tulajdonosa *Neb-mehit* lehetett, s akinek sírját a homlokzaton e terrakotta alkotások díszítették. 2009-ben e sírkúpok száma tovább növekedett (41. kép), most a számuk 40, melyek mind a közelből kerültek elő.¹⁶

A *sloping passage* feltárása a -43- sírban az idén két szempontból volt fontos. Egyrészt a Hoha domb felső részének rendszeres feltárási terve kelet-nyugati irányban jelöli ki a kutatás folytatását, és ez egyértelműen a következő lépést jelentette nyugati irányban. Másrészt az a lépcsős *sloping passage* szakasz, mely a *saff*-sír hát-

¹⁴ Ezt már KAMPP, *Thebanise Nekropole*, 664, is megfigyelte, és Ramesszida-párhuzamokat is felsorol. A plafonon szőnyegminták azonosíthatóak.

¹⁵ DAVIES, N. DE GARIS – MACADAM, M.F.L., *A Corpus of Inscribed Egyptian Funerary Cones*. I. Plates. Oxford 1957, № 208.

¹⁶ Schreiber Gábor szíves tájékoztatása szerint a domb alsó szakaszán is letek hasonló *Neb-mehit* sírkúpokat, melyek tehát a leomlott homlokzatról hullva távolabbra is szóródtak.

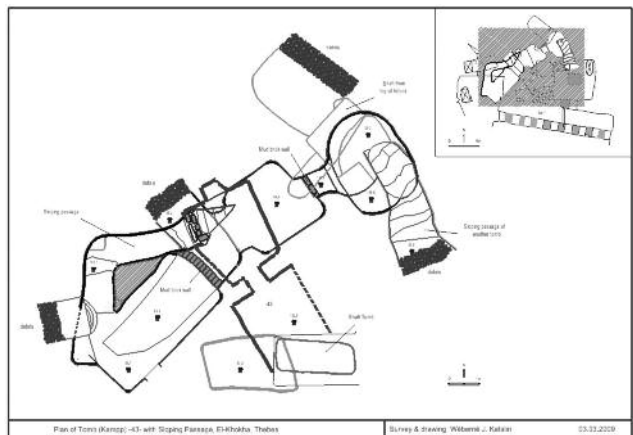


41. kép: Neb-mehit 2009-ben talált sirkúpjai.

falának áttörésén keresztül, és a Hoha domb tetejéről nyíló aknából közelíthető meg, és tavaly tártuk fel, egyelőre nem kapcsolható ismert sírhoz. E járat eleje tehát ismeretlen, viszont feltehető volt, hogy az aknasír aljáról nyugati irányba nyúló, törmelékkal teljesen elfedett járat talán a folyosó eleje lehetett, s ez vezetett nyugatról a *sloping passage* lépcsős szakaszához. Azt sem lehetett kizárni, hogy éppen az ellenkező irányból vezet ide folyosó, hiszen az aknasír kamrájának északkeleti falán is áttörésszerű nyomok azonosíthatók. Ebben az esetben a lépcsős folyosó a Hoha domb keleti oldaláról nyíló, még ismeretlen bejáratú sírhoz kapcsolódna, viszont a sír bejáratának feltárására, illetve az aknasírból történő feltárára ebben az évben nem lett volna mód. Ezért a nyugati járat funkciójának tisztázása lehetett csak a következő végrehajtható feladat.

Előfeltevésem az volt, hogy amennyiben nyugatról futott a lépcsős szakaszhoz a folyosó, és azt valóban *sloping passage*-ként értelmezhetjük, akkor annak Ramesszida-kori sírhoz kellett kapcsolódnia. Az aknasírtól illetve a *saff*-sírtól nyugatra lévő sírok közül a -43- ezeknek a feltételeknek megfelel, de azt is figyelembe kellett venni, hogy a 18. dinasztia korában készült TT 205-öt a Ramesszida-korban ismét használatba vehették, és ekkor hosszú *sloping passage* készült hozzá, mely az új sírkamrához vezetett. A TT 205 sírnak eddig csak az előudvarát tisztítottuk meg a törmeléktől, ahol a homlokzat előtt, a nyugati oldalon, szabályszerűen kibontakoztak a

42. kép: A -43- számú sziklasír alaprajza. Középiüti a két kultuszakmra, a belső kamrából jobbra, nyugatra, lépcsőkkkel indul a többszörösen kanyarodó sloping passage, melynek negyedik, északnyugatra tartó szakaszából keletre áttörés vezet egy alacsony kamrába. Ettől keletre van az a tavaly feltárt, lépcsős sloping passage szakasz, melyről egyelőre nem sikerült tisztázni, mely sírhez tartozik (fényképe: 12. kép, felmérés és rajz: Wéberné Jánosy Katalin).

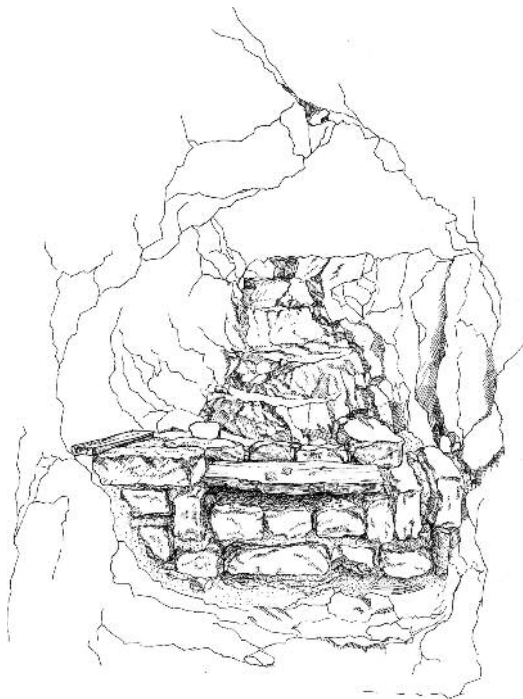


18. dinasztia korára jellemző akna körvonalai, viszont az egyetlen, még törmelékekkel borított kultuskamrában felismerhető, hogy később több akna, illetve lejárata is készült. A tájolást és a méreteket figyelembe véve tehát mindkét lehetőséget – a -43- számú sírt és a TT 205 számú sírt – egyaránt számításba kellett venni.

A -43- sír *sloping passage*-ének bejárata tehát csak az egyik pont volt, ahol a bonyolult járatrendszert meg lehetett közelíteni. A feltárást megindítottuk a tavaly feltárt lépcsős járat felső, kiszélesedő részénél, tehát az aknasír aljánál is, nyugati irányban. Ezen kívül volt még egy olyan pont, amely a járatrendszerbe vezetni látszott: a *saff*-sír *porticus*-termének észak-nyugati sarkában olyan, koporsóméretű benyíló volt, mely igen hasonlított a *porticus*-terem másik, keleti sarkában lévő *loculus*-jellegű mélyedésre. Már korábban bebizonyosodott azonban, hogy ez a szűk vájat egy földalatti csatornába vezet, melyről feltételezhető volt, hogy a -43- *sloping passage* valószínűsíthetően erre kanyarodó járata lehet. Innen is megindult tehát a feltárás.

A három ponton történt behatolás és a törmelék eltávolítása után a következőket lehetett megállapítani. (42. kép) A -43- sírből nyugatra induló lejárata hét, ereszkedő lépcsővel közelíthető meg, s a 0,85–0,95 cm széles, embermagas járat innen 3,20 m hosszan, enyhe lejtővel halad nyugat felé.

Az utolsó két lépcsőfok figyelmet érdemel, mert vályogtéglákból¹⁷ építették, és fadeszkákkal – egyértelműen másodlagosan felhasznált koporsóeszkákkal – erősítették őket (43–44. kép).



43–44. kép: A -43- sír *sloping passage* lépcsős lejárata. (Rajz: Fa Marianna)

¹⁷ Három téglaméretet és -fajta lehet elkülöníteni: 32x16x9/10 és 30x16x9, 28x14x9 cm méretekkel.

A járat balra, délre fordul, és ezt a szakaszt 4,2 m hosszan, sokkal lejtősebben vésték, mint a kezdő szakaszt. A folyosó második szakaszának végén, a felső sarokban, a vésőnyomok azt mutatják, hogy a munka irányát itt valamiért megváltoztatták. Eredetileg déli irányban folytatták volna a vésést, ám a folyosó mégis keletre fordul. A járat irányának megváltoztatása azzal magyarázható, hogy amint a délre haladó folyosót a készítéskor felülről lefelé mélyítették, azaz a plafon magasságából vésték lefelé a sziklát, egy már meglévő kamrába törtek át a munkások (45. kép).



45. kép: A -43- sír sloping passage második szakaszának vége, ahol a járat készítésekor, a szikla felülről a padló felé történő vésésekor a munkások egy korábban kialakított sírkamrába törtek át. A járat itt kelet felé fordul.

Ennek a kamrának a bejárata egyelőre ismeretlen, még törmelék borítja, de a kamra nyugati oldalán lehet, és elhelyezéséből arra lehet következtetni, hogy ez a kamra bizonyára a 18. dinasztia korában készült TT 205 (Thutmoszisz) sír előudvarában lévő akna eredeti sírkamrája. A szétvert embermaradványok mumifikálási technikája, melyeket itt találtunk, megerősítheti ezt a feltételezést. Több állat teteme is előkerült innen, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem sírbelsőből, hanem valóban előudvarból nyílik a kamra aknájának bejárata, s a szerencsétlen állatok ebbe estek bele és itt lelétek szörnyű halálukat.

A -43- sloping passage a kamra után tehát északkeleti irányba fordul, ahol kiszélesedik (4,5 x 2,2 m), a két hosszanti szélén pedig polcszerű emelvényeket hagytak meg a faragás során (46. kép). Mint kiderült, ezt a kamrát lehet megközelíteni a szaff-sír porticus-termének sarkába vágott lyukon keresztül, melyet korábban *loculus*-jellegű, egy koporsó számára készített mélyedésként lehetett értelmezni. Lehetséges, hogy annak is szánták, s az sem kizárt, hogy annak ellenére, hogy vésésekor betörték a sloping passage-be, mégis koporsót helyeztek ide. A két munkahelyünk egy közös folyosóval való kapcsolata mindenesetre ezzel tisztázódott, s az áttörésről is valószínűsíthető, hogy mind a szaff-sír készítésénél, mind a -43- sloping passage-nél későbbi.

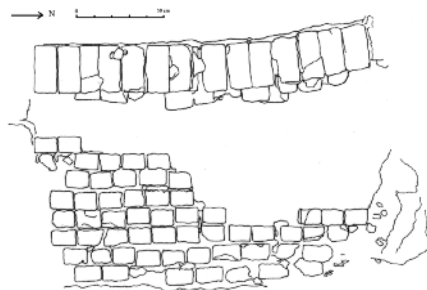
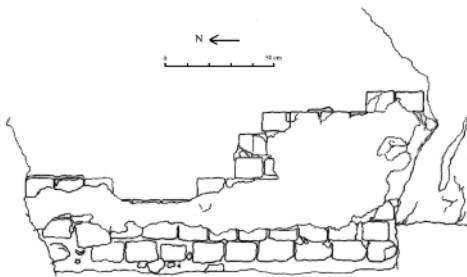


46. kép: A -43- sír sloping passage harmadik szakasza, két oldalán a polcszerűen meghagyott szikla, a további kanyar előtt pedig vályogtégla fal maradványai.

Egyelőre tisztázatlan okból és időpontban a *sloping passage* e kamrává szélesedő részének észak-keleti végét, mielőtt az megközelítőleg derékszögben ismét balra, északnyugat felé fordulna, egy téglányi szélességű fallal zárták le (47–49. kép). A falat a kamra oldalán vakolták, de az alsó két téglasort nem, még-



47–49. kép: A -43- sír sloping passage harmadik szakaszának végén lévő vályogtégla fal (rajzok: Bezerédi Zsófia). Az innesső oldal mélyedését elzáró két alsó téglasar vakolatlan, ezt már törmelék boríthatta, vagy a törmelék zárták el vele, amikor a vakolást készítették. A fölöttük lévő vakolt téglasort is törmelék boríthatta, amikor a tűz vörösre égette a felsőbb sorok vakolását.

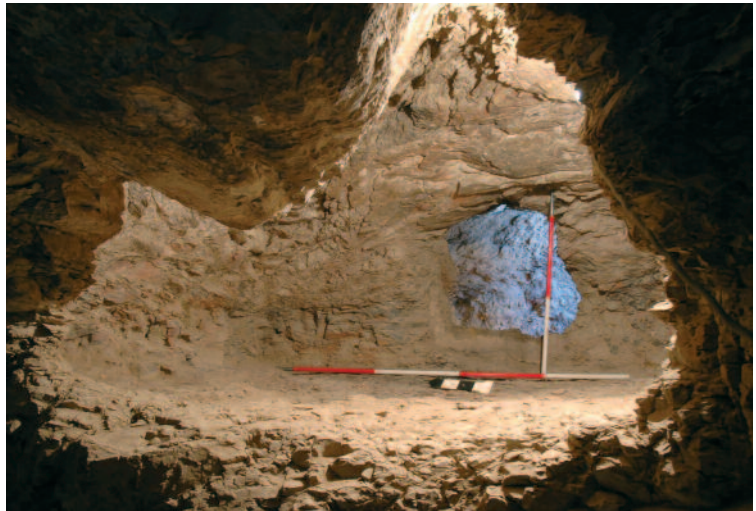


pedig a két polcszerűen kiemelkedő oldalsó emelvény között. A vakolat arról tanúskodik, hogy egykor tűz égette meg. Az alsó sorok vakolatlan volta azzal magyarázható, hogy a fal építésein az oldalt futó emelvények között már törmelék boríthatta, és az égés- és koromnyomok azt mutatják, hogy amikor itt tűz volt, az alsó két téglatorony fölötti, már vakolt első téglatorony is törmelék alatt volt.

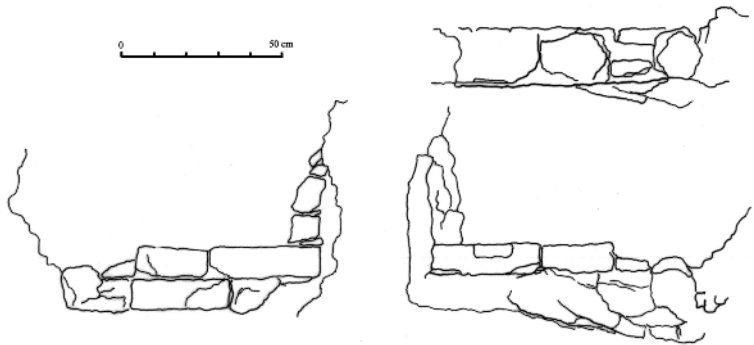
A fal másik oldalát nem vakolták. A fal legmagasabb pontján nyolc téglatoront számlálhatunk. Két téglafajtát használtak az építésein: 35x17x8 cm méretűeket az alsó két sorban, és 27/28x13/14x9 cm méretűeket a felső sorokban. Az utóbbiak méretükben és anyagukban igen emlékeztetnek a lejárat lépcső készítésekor is felhasznált egyik típusra.

A *sloping passage* további, a téglafalon túli, negyedik szakaszából 2,8 métert tudunk feltárni ebben az évben. A járat még több méteren követni látszik az északnyugati irányt, de szinte a plafonig törmelék borítja. Bizonyosnak látszik, hogy a folyosó e szakasza is a *sloping passage* folytatása, tehát a -43- sír része.

Ez a kérdés azért merülhet fel egyáltalán, mert a folyosó e szakaszának északkeleti oldalán egy újabb, négyzetes alaprajzú (2,2/2,6 x 2,4 m), alacsony mennyezetű kamra nyílik. E kamra padlója azonban mintegy 70 cm-rel magasabban van, mint az eddig követett járaté. Habár a sarkokat jobban kidolgozták, a kamrát eléggé durván vés-



50–51. kép: A -43- sír *sloping passage* negyedik szakaszából északkeletre nyíló alacsony kamra, mely másik oldalán a tavaly feltárt, eddig azonosítatlan sírhoz kapcsolódó, lépcsős *sloping passage* szakaszra nyílik. Ezt a nyílást is vályogtégla fallal zárták le, s e fal innenső oldalát vakolták.
(Rajzok: Bezerédi Zsófia)



¹⁸ Négy téglatorony maradványai kimutathatóak, az itt alkalmazott téglák mérete: 34x15x9 cm.

ték, és a *sloping passage*-ből nyíló, 1,4–1,5 m széles átjáró sem értelmezhető szépen kidolgozott bejáratként. A kamra szemközti, északkeleti oldalán további, 0,85 cm széles, alacsony átjáró nyílik, mégpedig a Hoha domb tetejéről nyíló aknasír mélyén lévő bonyolult járatalakzatokhoz, tehát a tavaly feltárt lépcsősen ereszkedő *sloping passage* felé. Ezt az átjárót is elzárták egykoron egy vályogtéglá fallal,¹⁸ és belső, délnyugati oldalát vakolták is (50. kép). Nem tűnik úgy tehát, hogy a -43- sír elkanyarodó *sloping passage*-ének volna a folytatása az alacsony, négyszögletes kamra, legfeljebb oldalkamrája lehetett, s az innen nyíló átjáró sem azt sugallja, hogy ez lenne a megelőző szakasza a tavaly feltárt, lépcsősen ereszkedő *sloping passage* szakasznak. Ez utóbbiról az is bebizonyosodott egyben, hogy az nem a TT 205 feltételezett Ramesszida-fázisának *sloping passage*-e, bár mindezeket a járatokat áttörések kötik össze. Az, hogy a négyszögletes, alacsony kamra egykorú-e a -43- sírral, avagy később készült, szintén nem világos, az azonban, hogy a lépcsős *sloping passage* szakasz egy, a Hoha domb keleti oldaláról nyíló, ismeretlen bejáratú sírhoz tartozhatott, most már igen valószínű.

A folyosó szakaszait a törmelék feltöltődésének vizsgálhatósága céljából úgy tártuk fel, hogy a folyosószakaszokat hosszában kettévágtuk, s így érzékelhető képet mutatott a törmelék hosszanti metszete is. Ez leginkább kisebb-nagyobb kövekkel kevert egynemű por képét mutatta, melyben a leletek – beleértve a mumifikált embermaradványokat, csontokat is – a törmelék teljes magasságában szóródtak. A folyosó első, nyugatra tartó szakaszában a padló fölött megkeményedett, fekete, kormos hamumaradványok voltak jellegzetesek, illetve a kamrává szélesedő harmadik szakasz alsó, a széleken végigfutó, polcszerű kiemelkedések közötti törmelék elüti a fölötté lévő feltöltődéstől.

A -43- *sloping passage* leletei keltezés tekintetében legalább részben erősen különböznek a tavaly feltárt, eddig ismeretlen sírhoz tartozó lépcsős *sloping passage* szakasz leleteitől. A TT 205 feltételezett sírkamrájából származó mumifikált embermaradványok – bár tüzetesebb antropológiai vizsgálatukra még nem került sor – a mumifikálási technikák szempontjából az eredeti, újbírodalmi temetkezéshez kapcsolhatók. A leletek egy másik csoportja a *sloping passage* harmadik, északkelet felé tartó, kamrává szélesedő szakaszában koncentrált, a *szaft-sír porticus*-terméből bevezető lyuk közelében. Számos individuum testrészeinek mumifikált maradványai, legalább tíz koponya késői mumifikálási technikára vall.



52–54. kép: Terrakotta usébtik a -43- sír *sloping passage* harmadik és negyedik szakaszából.

A szobrocskák főként a *szaft-sír porticus*-termének áttörése körül koncentráltak, és legalább 310 darab azonosítható, valószínűleg egy teljes készlet maradványai. (Rajz: Köllő Zsuzsanna)

A számos kicsiny terrakotta usébtí-szobrocska többsége (51–53. kép), legalább 310 rekonstruálható darab valószínűsíthetően egy készlethez tartozhatott, s azt a temetkezést, melyből származtak, a Harmadik Átmeneti Korra, esetleg még későbbre datálja.¹⁹

A cartonnage töredékek az eddigi leletekhez képest új képet mutatnak: ugyanerről a helyről két hypokephal nagyobb részletei kerültek elő (55–59. kép), továbbá egy maszk (60–61. kép) és egy kötény töredékei (62–63. kép)²⁰ a Ptolemaiosz-korban, közelebről a Kr.e. késő 3–2. században történt temetkezésekre utal,²¹ s ez a korszak a domb felső sírjaiban eddig nem volt dokumentálható.

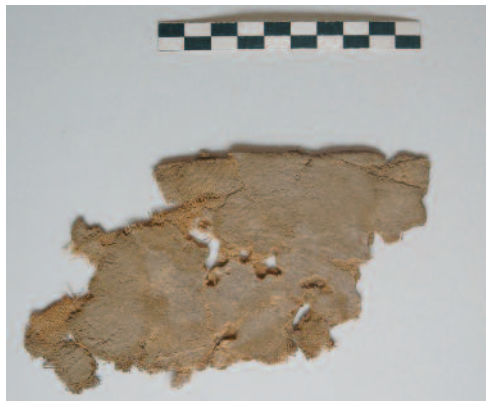


55–59. kép: *Hypokephal* töredékek a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.

¹⁹ 2009.988 számon leltározva.

²⁰ 2009.949, 2009.950, 2009.951 and 2009.980 számokon leltározva.

²¹ A pontosabb datálást az ásátás munkáját meglátogató kollégámnak, Mekis Tamasnak köszönöm. A hypokephal tárgytipusáról általában I. VARGA E., Les monuments d'une coutume funéraire égyptienne de la Basse Époque, *BMHBA* 25 (1964) 3–17; VARGA, Les Hypocéphales, *Acta Arch. Hung.* 50 (1998) 29–41, VARGA, *Napkorong a fej alatt. Egy egyiptomi sírmelléklet – a hypokephal – kialakulása*, Budapest 1998, és újabban MEKIS T., Données nouvelles sur les hypocéphales, in *Kút* VII.2 (2008) 34–80. A Hoba domb alsó részének hasonló leleteiről: VARGA, Fragments d'hypocéphale de Thèbes (TT 32), in *Fs. Arne Eggebrecht zum 65. Geburtstag am 12. März 2000*. Hildesheim 2002, 117–124, illetve a környék Ptolemaiosz-kori temetkezéseiről: SCHREIBER G., *Late Dynastic and Ptolemaic Painted Pottery from Thebes (4th – 2nd c. BC)*, /Dissertationes Pannonicae III.6/ Budapest 2003; SCHREIBER, Ptolemaic Cartonages from Thebes, in Györy, H. (ed.), *Aegyptus et Pannonia*. III. *Acta Symposii anno 2004*, Budapest 2006, 227–246.



60–61. kép: *Cartonnage* maszk töredéke a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.



62–63. kép: *Cartonnage* köntény töredékei a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.

A temetkezőhely másodlagos, valószínűsíthetően többszöri használata egyértelmű, de azt, hogy a Harmadik Átmeneti Korban, illetve a Ptolemaiosz-korban közelebről hol történtek a temetkezések, egyelőre nem sikerült megállapítani. Az azonban nagyon valószínű, hogy amikor kifosztották őket, a múmiákat a folyosó harmadik, kamrává szélesedő szakaszába vonszolták, ahol a fal áttörése következtében valószínűleg némi természetes fény is a rablók rendelkezésére állott, és a múmiákat itt vizsgálták át, hogy az értékesebb díszeket, amuletteket megszerezzék, s az usébtí tartó fadobozokat is itt ürítették ki.

Egy további leletsoport nemcsak művészeti értéke szempontjából lehet fontos, hanem azért is, mert hozzájárulhat a -43- sír tulajdonosának azonosításához is. Egy vörös homokkő szobor több mint harminc töredéke került elő a *sloping passage* különböző részeiből, ahol szétszóródott (64–65. kép).²²

²² 2009.969 számon leltározva.

A töredékek többségét össze lehetett illeszteni, a szoborról így megállapítható, hogy egy bizonyos Neferrenpetet,²³ Amon birtokainak tisztviselőjét, és feleségét, Amon énekesnőjét ábrázolja, amint egymás mellett ülnek. A hölgynév nem ismert.



64–65. kép: *Neferrenpet és felesége vörös homokkő szobra a -43- sír sloping passage-ből.*

A szobor mintegy 60 cm magas volt, az ülő alakok kötétyén egy-egy oszlopba írott hieroglif szöveg azonosította őket, a háttámlán pedig négy szövegoszlopban áldozati felirat olvasható:

- ⁽¹⁾ Áldozat, amelyet a király ad, Ozirisz(nek) [...] ⁽²⁾ Anubisz(nak), [aki az isteni sátor] előtt van, ⁽³⁾ italáldozat borral és tejjel, ruhák [...] ⁽⁴⁾ Théba urai előtt, az Oz[irisz ...] *ká*-ja részére [... ?].

Mivel a szobor minden töredéke a -43- *sloping passage* eddig feltárt részéből került elő, gyanítható, hogy itt törték darabjaira, és felvehető, hogy a sír eredeti tulajdonosát ábrázolhatja, s a sír eredeti berendezéséhez tartozhatott. Ezzel, *Neb-mehit* mellett, újabb jelöléssel bővült a sír lehetséges tulajdonosainak száma.

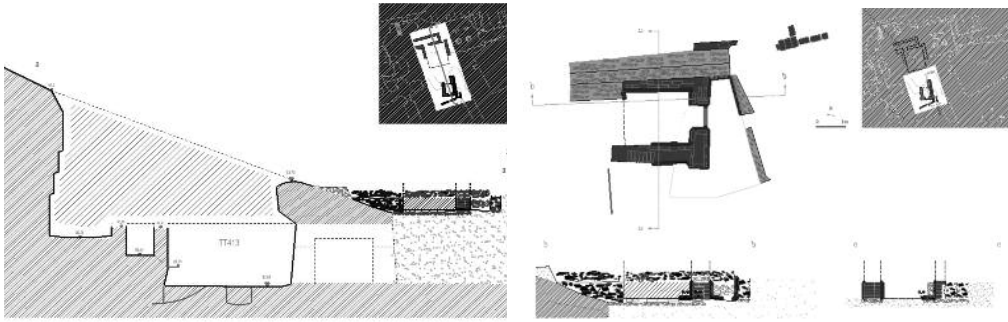
3. Ásatás a Bét Bogdádi körzetében

2008-ban egy vályogtéglából épült, festményeket is megőrzött halotti szentélyt tártunk fel a Bét Bogdádi elnevezésű háztól nyugatra, az Óbirodalom korában készült TT 413 (Unisz-anh) sír feltételezett előudvara fölött, mely az annak padlóját takaró, mintegy 3,5 méteres törmeléken áll (**66–67. kép**). A feltárást ebben a körzetben is folytattuk 2009-ben.

Egyrészt a tavalyi kutatóárkot kiszélesítettük további 3 méterrel keletre, másrészt tovább vizsgáltuk a szentély építési és festési technikáját, s a festmények tisztítása is folytatódott.

A kutatóárokkal feltárhatóvá vált a 18. dinasztíára datált TT 412 (Qen-Amon) sír előudvarának nyugati oldalfala, és e fal belső, keleti oldala is (**68–69. kép**). Ez a fal választja el a TT 412 és a TT 413 előudvarait, és e fal nyugati oldalához illesztették a vályogtéglá szentélyt. A szentély és a TT 412 előudvarának padlója hasonló magasságban vannak, hasonló korban épülhettek és használták őket, amint erre a festményeikből is következtetni lehet.

²³ A névhez: RANKE, H., *Die Ägyptischen Personennamen*, I, Glückstadt 1935, 197, N° 18.



66–67. kép: A festményeket is megőrző, a 18. dinasztia idején vályogtéglából épült szentély helyzete az obirodalmi TT 413 (Unisz-anb) sír törmelékborította előudvarában, illetve kiemelve: alaprajza és metszetei. (Weberné Jánosy Katalin felmérése és rajzai alapján)

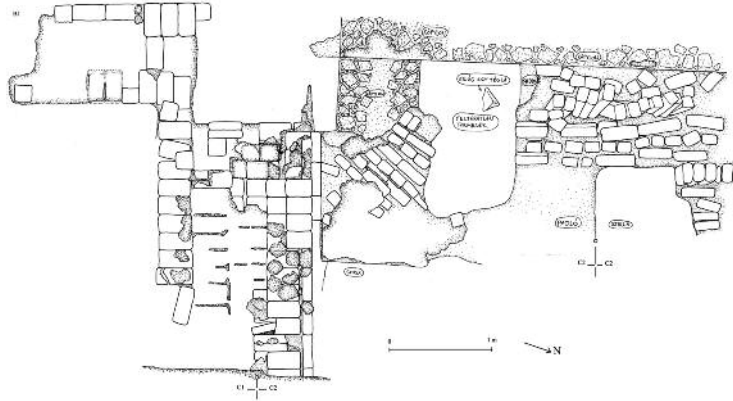
A ház miatt a TT 412 előudvarának csak nyugati oldalát tudtuk feltárni. Az előudvar szabálytalan kövekből a sziklára épült oldalfaláról megállapítható, hogy azt vályogtéglával magasztították legalább a TT 412 sziklába vágott szentélyeinek magasságáig. E falazás egy része leomlott, a még mindig összetapadt téglák az előudvarba zuhantak egy másodlagosnak tűnő tapasztott padlóra.

Az előudvar déli, bejárati oldalán két építményt lehet azonosítani. Egyrészt egy szabálytalan kövekből épült fal alsó kősorait, mely fal megközelítőleg derékszögben csatlakozott az előudvar oldalfalának déli sarkához. Másrészt, ettől némileg délre, egy vastagabb vályogtéglá építményt, mely egy, a kőfal maradványai fölötti, másodlagosnak tűnő tapasztott padlóhoz csatlakozott. Az építmény nem derékszögben halad az előudvar oldalfala felé, hanem hegyesszöget zár be avval, és nehezen állapítható meg, hogy egykor ahhoz csatlakozott-e. Pülónra emlékeztet, de csak a belső, északi oldala és a teteje van vályogtéglával fedve, mely a törmelékét támasztja. Hasonló technikát figyelhettünk meg annál a keskeny kőfalnál, mely a festett vályogtéglá szentély bejárata előtt, a homlokzattal közel párhuzamosan húzódik. Mindkét építmény arra vall, hogy a törmelék itt



68. kép: A TT 412 (Qen-Amon) sír előudvarának feltárt, nyugati fele, északról. Jobbra a TT 413 (Unisz-anb) sír előudvarától elválasztó kőfal, melyhez a másik oldalon a vályogtéglá szentélyt építették. A falra merőlegesen keletre halad az előudvart valószínűleg eredetileg lezáró kőfal, mögötte a vályogtéglából épített, pülónszerű építmény. Az előtérben, a tapasztott padló maradványain a leomlott téglák.

69. kép: A TT 412
(Qen-Amon) sír
előudvarának feltárt
nyugati része
(Köllő Zsuzsanna rajza).



70. kép: A vályogtégla
szentély bejárata előtt
húzódnó keskeny kőfal
délről, mely az ezen az
oldalon lévő törmeléket
támasztotta.



egykoron is magasabb volt, mint a padlószintek (70. kép), s ezt a törmeléket téglá- illetve kőfalakkal támasztották meg. A jelenleg pülónszerűnek mutatkozó építmény valódi funkcióját csak további ásítás határozhatja meg, az előudvar keleti felének feltárását azonban eddig a Bét Bogdádi hátráltatta.

A festett vályogtégla szentély állagának megőrzése érdekében egyrészt a festmények, különösen a sarkok konzolidálására volt szükség, s ez lehetővé tette további tisztításukat is. Ennek eredményeképp újabb részletek váltak láthatóvá (71–72. kép).

Másrészt a vályogtégla falakat is megerősítettük: a keleti, nyugati és a déli falakat a legmagasabban fennmaradt, kilencedik téglasorig magasítottuk, a téglafalakat pedig bevokoltuk, mégpedig kizárólag fehér *múna* alkalmazásával, mivel a szentély eredeti vakolásához is csak ezt használták (73–75. kép).

Az egész szentély rekonstrukciójához további vizsgálatokra van még szükség. A fedés megoldásához a festett felületek magasságának rekonstrukciója is elengedhetetlen, mely a leomlott festménytöredékek további elemzésétől várható. A rekonstrukció megvalósításának kidolgozásához figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a feltárás eredeti célja az óbirodalmi Unisz-anh sír (TT 413) előudvarának megismerése, mely fölött a téglaszentély áll. A szentélyt ezért, továbbra is ideiglenesen, rétegelt lemez lapokkal fedtük (76. kép).



71–72. kép: A vályogtégla szentély festményeinek részlete a tisztítás és a téglafelületek vakolása előtt és után.



73–76. kép: A téglaszentély a részleges helyreállítást követően, illetve az ideiglenes védőburkolatban.

III. A feltárás tervei a következő ásatási idényre

A feltárás 2010 tavaszára tervezett következő időszakának tervezését elsősorban az határozza meg, hogy a Bét Bogdádi házkomplexumának nyugati felét az egyiptomi régészeti hatóságok lebontatták, s ezzel Nefermenu halotti emlékművének (TT 184) előudvara és Szeni-iqer sírjának (TT 185) legalább egy része kutathatóvá vált.

A mintegy 35–40 munkanapra tervezett ásatási idényben a forrásokat, munkaerőt és energiát elsődlegesen erre a területre kell koncentrálni, hogy azt a további kutatásra elő lehessen készíteni. A több mint egy évtizeddel ezelőtt megkezdett, a Nefermenu-sírra összpontosító kutatás eredeti kérdésfeltevéseire is ezzel lehetne visszatérni, hiszen az előudvar mellett feltáratlan még az első, széles szentélynek a házhoz tartozó keleti fele is.

A Hoha-domb felső sírsorának kutatását – a piramisalakú felépítmény körzetének feltárása mellett – lényegében az is indokolta, hogy a Nefermenu-sír feltárását az itt álló ház miatt nem tudtuk folytatni. A felső sírsorban azonban 2009-ben csak részben tártuk fel a -43- sírkamrájához vezető járatot, s ennek folytatása is az újabban felmerült – különösen a sír tulajdonosának azonosítását és a másodlagos, Ptolemaiosz-kori temetkezéseket illető – problémákra keresheti a választ.

2008-ban szintén csak részben tudtuk feltárni azt a *sloping passage*-et, mely a *szaff*-sír hátfalának áttöréséből, a Hoha domb tetejéről nyíló aknasírból, illetve az idei ásatást követően a -43- sír *sloping passage*-éből is megközelíthető. Ennek szélesebb körzetében folytatandó feltárás nyomán volna azonosítható az a sír, melyhez ez a járat kapcsolódott, s a folyosó végén várható sírkamra feltárása is közelebb vihet a kérdés megoldásához.

A mély, levegőtlen sziklajáratokban végzett munka azonban néhány hétnél hosszabb ideig nem folytatható, sok munkás szükséges hozzájuk, s a várható nagyszámú lelet feldolgozása is nagyon idő- és munkaerő-igényes. Mindez, a lehetőségek és az erőforrásokkal történő gazdálkodás figyelembevételével e három munkahelyet és a fentebbi felsorolás hierarchiájában jelölheti ki a továbbiakban.

Abstract

Summary of the results preceding the 2009 season of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes, in the upper section of the el-Khokha hillock: the TIP–LP shaft tomb in the Saff tomb (Saff 1) north of the pyramid situated above TT 184 (Nefermenu, 19th Dynasty) and TT 241 (Ahmose, 18th Dynasty); a further shaft tomb opening from the top of the hill, the (Ramesside ?) sloping passage approachable from this; and the 18th Dynasty painted mud brick mortuary chapel in the forecourt of TT 413 (Unis-ankh, Old Kingdom).

The 2009 season: description of the Saff 1 tomb (FIP or MK); excavation in the sloping passage of Tomb (Kampp) -43- (Ramesside with TIP and Ptolemaic secondary burials); excavation in the area of the forecourt of TT 412 (Qen-Amun, 18th Dynasty); partial reconstruction of the 18th Dynasty mud brick chapel, cleaning and conservation of the paintings.